

Het 'Circus Kruls'

Militair gezag in Nederland, 1944-1946

De professionele militair van nu is vertrouwd met de begrippen *Diplomacy, Development en Defence*. Bij expeditionaire inzet is de doelstelling veiligheid brengen en wederopbouw mogelijk maken. Militairen vervullen daarbij vaak taken die normaal tot het domein van de landelijke of andere overheden behoren. Soms bestaat de indruk dat het nieuwe ontwikkelingen betreft. Niets is minder waar. Ook na de bevrijding van Nederland, in de periode september 1944-mei 1945, speelden eerst het geallieerde Civil Affairs en daarna het Militair Gezag een prominente rol.

*Dr. D.C.L. Schoonoord – kolonel der Mariniers b.d.**

De voorbereidingen voor een militair gezag in Nederland begonnen in januari 1943 in Londen, toen de Nederlandse regering in ballingschap het Besluit op de Bijzondere Staat van Beleg, dat daarvoor de wettelijke grondslag vormde, min of meer gereed had. De Oorlogswet van 1899 bood namelijk niet langer een geschikt kader. De sociaaldemocratische bewindslieden in het kabinet-Gerbrandy waren weining enthousiast over het Besluit en met name over het autoritaire karakter ervan. Zij erkenden de noodzaak van een kortdurend militair gezag, maar het zou de regering moeten zijn die zo snel mogelijk weer in bevrijd gebied moest functioneren met zo min mogelijk geallieerde bemoeienis. Het Besluit kende het Nederlandse Militair Gezag (MG) verstrekkende bevoegdheden toe ten opzichte van burgers en bestuur. Dit wetgevingsproces en de oprichting van het MG waren voltooid voordat geallieerde plannen voor de herovering van West-Europa vorm kregen. Regering en MG hadden op de tast hun weg gezocht en toen eenmaal duidelijkheid bestond over de geallieerde intenties, restte weinig anders

dan een ondergeschikte rol te aanvaarden en te proberen een zo zelfstandig mogelijke positie te verwerven. De sluiting van een *Civil Affairs*-overeenkomst in mei 1944 met de Britten en Amerikanen, waarmee de geallieerde bevelhebber de bevoegdheid kreeg alle maatregelen te nemen die de militaire toestand vereiste, liet geen zelfstandige rol toe. Pas achteraf bleek dat de geallieerden ruimte lieten aan het Militair Gezag om de Nederlandse belangen te dienen, zolang rust en orde waren verzekerd en in de behoeften van de strijdkrachten kon worden voorzien. Bovendien was de geallieerde militairen er veel aan gelegen zich ver van binnenlandse politieke aangelegenheden te houden. De bestuursvoorziening en de zuivering waren zaken die de geallieerde militairen graag aan het MG overlieten.

Ministers en het Militair Gezag

Al bij de opbouw van de organisatie hadden de verantwoordelijke minister van Oorlog Jhr. ir. O.C.A. van Lidth de Jeude en de Chef-Staf MG, de latere generaal-majoor mr. H.J. Kruls, het niet gemakkelijk. Dat het MG voor een veel omvangrijkere taak kwam te staan dan gedacht laat zich aflezen uit de enorme groei van de organisatie. Toen het MG in september 1944 aan

* De auteur is als onderzoeker verbonden aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie en het Nederlands Instituut voor Militaire Historie. Dit artikel is een bewerking van de epiloog van een manuscript over het Militair Gezag.

zijn taak begon was het ongeveer achthonderd personen sterk. Nog geen negen maanden later waren er meer dan zestienduizend medewerkers en bestreken de activiteiten vrijwel elk overheidsterrein. Door de grote omvang van de organisatie gaven critici het MG de bijnaam ‘Circus Kruls’. Het verdeelde kabinet-Gerbrandy schonk het MG niet het volle vertrouwen, waardoor de nodige conflicten rezen. Ministers die eerder tegenstander van een militair gezag

weinig animo om nog een regering toe te laten die te midden van de gevechten alleen maar tot last kon zijn. De ministers konden, zolang het Haagse bestuurscentrum onbereikbaar bleef, zonder ambtelijk apparaat ook weinig uitrichten. Daardoor moesten zij meer op het MG steunen dan verwacht.

Karakter van het Militair Gezag

Betere verhoudingen waren mogelijk geweest, maar de ministers wezen de mogelijkheid af die het *Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force* (SHAEF) van generaal Eisenhower hen in oktober 1944 bood om de regering in Brussel te vestigen. Zij zagen dat als schadelijk voor hun prestige en lieten daarmee de kans lopen in een vroeg stadium contact te leggen met het MG en de *21st Army Group* onder *Field Marshall* Montgomery, verantwoordelijk voor de bevrijding van Nederland. Beide zetelden in Brussel, zodat de ministers bij de vestiging van een regering in de Belgische hoofdstad veel meer invloed gehad zouden hebben. Nadat Eisenhower onder politieke druk van Groot-Brittannië toestond in Oisterwijk een tijdelijke voorpost te vestigen waar ministers zich op de hoogte konden stellen van de toestand in bevrijd gebied, leidde dat tot wrijving met Kruls. De drang om te gaan regeren was groot

De geallieerden lieten het MG ruimte om de Nederlandse belangen te dienen zolang rust en orde waren verzekerd

waren geweest bleven dat, waardoor de spanningen voortduurden. Zij toonden er weinig begrip voor dat Nederland als operatiegebied hen minder speelruimte bood dan zij wensten. Dat gaf de ministers het gevoel buitenspel te staan en hun onvrede daarover projecteerden zij op Kruls en zijn apparaat. Zij verloren uit het oog dat de geallieerde commandanten het in de militaire fase voor het zeggen hadden. Die commandanten hadden na de ervaringen in Frankrijk en België, waar het tumultueuze politieke leven dadelijk weer was begonnen,

en dreigde het MG te ondermijnen. Kruls had ervoor gewaarschuwd dat de Londense departementen, onder de voortdurende oorlogsomstandigheden en de onbereikbaarheid van de landelijke en provinciale overheden, niet geschikt waren om uitvoerend werk te doen. Dat was hem niet in dank afgenomen. Doordat het regeringscentrum in Den Haag acht maanden lang onbereikbaar bleef, vormde het MG onder controle van het geallieerde Civil Affairs-apparaat de facto het bestuur in bevrijd gebied. Het karakter van het MG werd daardoor anders dan voorzien en het takenpakket uitgebreider. De gevolgen van de oorlog, evenals de lange duur van de bevrijding, maakten die ontwikkeling onvermijdelijk. Er vielen Kruls daarbij meer verwijten dan eer ten deel. Zijn taak was door



De brochure 'Wie is er de baas en waarom?' moest bij de bevolking begrip kweken voor de noodzaak van een militair bestuur

de omstandigheden buitengewoon moeilijk. De Staf zetelde noodgedwongen in Brussel en het gebrek aan vervoer en goede verbindingen maakten het onmogelijk om de regering in Londen behoorlijk te informeren. Ook de Militair Commissarissen, die in de steden het militair gezag uitoefenden, waren door de gebrekkige verbindingen op zichzelf aangewezen. Kruls zocht veelal zelf oplossingen. De periode dat hij aan het hoofd van het MG stond was zijn *finest hour*. Al zou zijn ster in de militaire organisatie nog rijzen, zijn bevoegdheden zouden nooit meer zo groot zijn als tijdens de periode dat hij Chef-Staf MG was tot het moment dat de regering zich in juni 1945 weer in Den Haag vestigde.

Geallieerd Civil Affairs en Nederlands Militair Gezag

Kon Civil Affairs in Frankrijk en België veelal zaken doen met zittende civiele bestuurders, in Nederland lag dat moeilijker. In België hadden de Duitsers een militair bestuur ingesteld dat het civiele bestuur liet voortbestaan, maar in Nederland was de greep van de nazi's op het bestuur groter. Het stelde Civil Affairs voor grotere problemen dan in Frankrijk en België en nergens werd zoveel van de organisatie verlangd als in Nederland. Ook de houding van de bevolking werd als anders ervaren. Volgens de Canadezen begrepen Nederlanders slecht dat een militair gezag weinig anders was dan een onderdeel van de oorlogsmachine. Daarentegen toonde het verzet in Nederland zich beter gereorganiseerd en gedisciplineerder dan in Frankrijk en België, al gaven de Ordedienst (OD) en de daaruit voortgekomen Binnenlandse Strijdkrachten (BS) de nodige problemen.¹ Het MG had zich zoveel mogelijk aan de Civil Affairs-organisatie aangepast, al waren de taken niet geheel identiek en botsten belangen soms. Civil Affairs richtte zich op het veiligstellen van het militaire belang; het MG richtte zich mede op het Nederlandse belang. Over medewerking van de SHAEF-missie, die via het MG als schakel optrad tussen SHAEF en de Nederlandse regering, had het MG niet te klagen. De missie stond voortdurend klaar om het MG behulpzaam te zijn en bronnen aan te boren om tot

verbetering van de toestand te komen. Vragen rond operationele noodzaak of maatregelen om onrust en ziekten te voorkomen werden ruim uitgelegd, zoals bij de inspanningen om de energievoorziening en het transport weer op gang te brengen. Contacten op lokaal niveau tussen de Militair Commissariaten en Civil Affairs-detachments waren zo mogelijk nog nauwer.

Speelruimte, planning en improvisatie

In de beginfase hadden de geallieerde Civil Affairs-detachments veel touwtjes in handen, al was de zeggenschap beperkt tot het treffen van regelingen achter het front, zoals de zorg voor vluchtelingen, het voorkomen van de uitbraak van besmettelijke ziekten, de aanvoer van voedsel en het weer op gang brengen van het dagelijkse leven. Met idealisme had dat weinig van doen, want het moest bijdragen aan de oorlogsinspanning. Niettemin profiteerde de bevolking ervan dat de legers op ongekende schaal bemoeienis kregen met de voorziening van hulpgoederen, al was het zelden voldoende. Het MG was Civil Affairs veel verschuldigd. Was die organisatie er niet geweest, dan zou een veel zwaardere last op de schouders van het MG terecht zijn gekomen. Zonder de steun van de SHAEF-missie en hun toegang tot commandanten en militaire middelen had het MG veel minder tot stand kunnen brengen. Het MG kon het niet stellen zonder coördinatie van de missie. Maar ook het omgekeerde was waar: zonder het MG zou de taak van Civil Affairs veel zwaarder zijn geweest, omdat het dan de contacten met het civiele bestuur voor zijn rekening had moeten nemen.

De SHAEF-missie liet het MG, dat ook een instrument in de handen van de geallieerde bevelhebber was, veel ruimte. De missie hield wel een wakend oog op de activiteiten en er was kritiek. Er werd goed gepland, maar te weinig geïmproviseerd. Improvisatie en aanpassing aan de omstandigheden waren sleutelwoorden voor goed functioneren onder oorlogsomstandigheden. Over het algemeen bestond waardering voor de Militair Commissarissen, maar

¹ Canadian Military Headquarters, Historical Section, *Report No. 172*, par. 25-35, 45.

*Binnenlandse Strijdkrachten
in Gouda, mei 1945*

minder voor het civiele bestuur dat naar de smaak van de geallieerde militairen teveel leunde op Civil Affairs en te weinig initiatieven ontplooië. Dat bestuur, deels bestaande uit zittende en deels uit nieuw benoemde burgemeesters, moest zich echter hervinden in een situatie die door de bijzondere omstandigheden veel vergde. Volgens zijn gedragslijn wilde Civil Affairs zich zo min mogelijk met veranderingen van bestuur bemoeien. De detachementen waren vooral actief bij het verzamelen van gegevens over infrastructuur, elektriciteitsvoorziening, gezondheid van de bevolking, toestand in de ziekenhuizen, vluchtelingen, openbare orde, brandweer en luchtbescherming en voedsel- en kolenvoorraden. Het MG kon bij het herstel hiervan volop profiteren van de steun van de militaire eenheden waarvoor Civil Affairs zorgde. Liepen de zaken naar tevredenheid, dan trokken de Civil Affairs-detachementen zich terug om de zaak aan het MG en het civiele bestuur over te laten.

Bij het begin van de bevrijding

Bij de instelling van het MG had niemand voorzien dat dit zo lang zou moeten functioneren. Gedacht was aan dagen of hoogstens enkele weken tot de bevrijding van Nederland in zijn



van het Westen moest wachten tot de Duitse capitulatie in mei 1945. De 160 Koninklijke Besluiten die in Londen waren voorbereid, waren in bevrijd gebied onbekend en het vroeg van het MG veel stuurmanskunst deze te doen invoeren. Het MG was optimistisch geweest over de eigen ontvangst, maar dat was op weinig meer dan *wishful thinking* gebaseerd.

De gebrekkige en tegenstrijdige informatie uit Londen had de bevolking de bedoelingen én noodzaak van een militair bestuur niet duidelijk gemaakt. Radioboodschappen waren beperkt geweest, verwarrend zelfs, en konden de onvrede over de instelling van een onwelkom militair gezag niet wegnemen. Dat militair gezag zou bovendien worden geleid door militairen en gemilitariseerde burgers die de bezetting niet aan den lijve hadden ondervonden. Bevolking en verzetsorganisaties bleven onkundig van het Besluit op de Bijzondere Staat van Beleg. Die onduidelijkheid had vooral gevolgen voor de OD. De regering stond een Ordedienst met een beperkte taak voor ogen, maar dat die

Onduidelijke informatie leidde tot verwarring rond het Militair Gezag en wrijvingen met de Ordedienst

geheel. Ook de geallieerde plannen gingen ervan uit dat de bevrijding van Nederland op weinig weerstand zou stuiten. De geallieerde opmars liep echter vast in het Nederlandse rivierengebied en het resultaat van alle militaire inspanningen was dat eind 1944 slechts Noord-Brabant en delen van Zeeland en Limburg waren bevrijd. Pas in maart 1945 was heel Limburg heroverd; in april kwam de bevrijding van het Oosten en Noorden op gang. De bevrijding



FOTO NIMH

De arrestatie van collaborateurs

Een belangrijk geschilpunt tussen ministers en Kruls was eind 1944 de arrestatie van collaborateurs. De bevrijding maakte krachten tegen collaborateurs los die moeilijk in de hand waren te houden en die de ministers hadden onderschat. Veel concrete richtlijnen had Kruls niet meegekregen en hij kreeg het verwijt dat hij zich liet leiden door de meningen binnen de voormalige verzetsgroepen. Kruls negeerde die inderdaad niet en hield een middenkoers aan tussen regering en illegaliteit. De vraag is of Kruls veel anders had kunnen doen. Hij hield het oog gericht op de handhaving van orde en rust en wilde de illegaliteit niet van zich vervreemden. Het MG, de BS en het voormalige verzet kwamen zo tegenover minister G.J. van Heuven Goedhart en de weinig plooibare procureur-generaal E.L.M.H. Speyart van Woerden te staan. Alleen de zwakke stem van Van Lidth klonk aan de zijde van het MG. In december 1944 leidde dat tot een confrontatie tussen Kruls en de ministers. Het optreden van de BS gaf steeds meer aanleiding tot kritiek en leidde tot bezorgdheid over de handhaving van de orde. Er dreigde chaos. De OD en BS hadden zich arrestatiebevoegdheid toegeëigend en het vroeg tactische oplossingen om dat in te tomen. Kruls probeerde het tij te keren en beperkte de rol van de BS tot vlak achter het front, terwijl hij de illegaliteit een rol gaf in adviesraden voor de opsporing van politiek verdachte personen. De in Londen getroffen regelingen waren een sprong in het duister geweest en pakten anders uit dan gedacht. Het was mede aan Kruls' persoonlijke bemiddeling te danken dat de zaak in goede banen werd geleid. Hij had de spanningen in de illegaliteit beter aangevoeld dan de ministers.

Chaotische omstandigheden

Speyart van Woerden wilde dat alleen de politie arrestaties mocht verrichten, terwijl de illegaliteit vond dat de politie alleen bij arrestaties mocht worden betrokken als zij voldoende was gezuiverd. Het was voor de bevolking onverteenbaar dat de politie, die de bezetter hand- en spandiensten had verleend, 'foute' elementen moest gaan arresteren. De politie was haar zelf-

ondergeschikt aan het MG zou moeten opereren paste niet in de eigen visie van de OD.

Militair Commissarissen

De Militair Commissarissen waren lokaal de spin in het web en vormden de schakel in het contact tussen civiele overheid en Civil Affairs. Bij aankomst in hun standplaats zagen zij zich geconfronteerd met een veelheid aan problemen en voldongen feiten. Zo had de OD zich taken van het MG toegeëigend en arresteerde de dienst op grote schaal collaborateurs op een wijze die niet strookte met het in Londen uitgestippelde beleid. Voor het MG was het vervolgens bijzonder moeilijk om grip te krijgen op de activiteiten van de soms rivaliserende en weinig gedisciplineerd optredende ondergrondse organisaties. De Militair Commissarissen waren daar slecht op voorbereid, ook omdat in Londen weinig kennis over de ondergrondse bewegingen had bestaan. Getracht was de Militair Commissarissen zo goed mogelijke instructies mee te geven, maar dat was niet voldoende.

vertrouwen kwijt, was nauwelijks bewapend en had onvoldoende mankracht. Gemiddeld achtien procent van de politiesterkte bleek te moeten worden gezuiverd. De politie leek daarmee buitenspel te staan; zij had een adempauze nodig om weer op sterkte te komen en het vertrouwen van het publiek te herwinnen. Een nauw met arrestaties verweven probleem was dat van de kampen. Grote aantallen collaborateurs zaten er vast, veelal 'kleine vissen', die slechts lichte straffen zouden kunnen krijgen. Er werd weinig zachtzinnig met hen omgesprongen. Collaborateurs, NSB-ers en vrouwen die omgang met Duitsers hadden gehad, vormden een dankbaar doelwit om gevoelens van onmacht uit de bezettingsjaren op te projecteren. Voor het MG was dit moeilijk beheersbaar. De publieke opinie was ronduit vijandig en kranten schreven dat gevangenen het te goed hadden. De Militair Commissaris moest maar zien hoe hij orde in de chaotische omstandigheden moest brengen die de BS hadden gecreëerd. Rancuneuze gevoelens onder het bewakingspersoneel waren moeilijk te beteugelen.

Onzekerheid over aantallen

Alle pogingen om van de geallieerden materiaal en benodigdheden voor de inrichting van kampen te krijgen faalden, terwijl de geallieerden tegelijkertijd veel van de beschikbare kamp-ruimte voor zichzelf opeisten. Dat was niet voorzien. Ook personeel dat een kamp kon besturen was schaars. Kampcommandanten moesten nogal eens worden vervangen omdat zij incapabel waren. Maar ook bij het MG liepen de zaken door een snelle opvolging van staffunctionarissen niet altijd even soepel. Er waren geen mogelijkheden geschapen voor de onderbevelstelling van BS-personeel dat bewakingstaken voor het MG verrichtte en dat pakte ongelukkig uit. Het MG en kampcommandanten hadden door de parallelle bevelsstructuur nauwelijks zeggenschap over het personeel dat de BS leverde en BS-comman-

danten traden niet op tegen excessen, als zij daar al weet van hadden. Een punt van kritiek op het MG mag zijn dat Staf en Militair Commissarissen – bij hun veelheid aan taken – in gebreke bleven bij het uitvoeren van toezicht en bij wantoestanden onvoldoende ingrepen. Vanuit Brussel en Breda, waar het MG zich in maart 1945 kon vestigen, was het moeilijk de zaken onder controle te krijgen. Pas in het najaar van 1945 werden 'vliegende colonnes' van het MG actief om de kampen te inspecteren. De omstandigheden verbeterden, maar behoeften van bevolking en gedetineerden streden om voorrang. Lange tijd was er geen zekerheid over het aantal vastgezette personen of zelfs het aantal kampen. In juni 1945 waren zo'n 123.000 arrestaties verricht en was de piek bereikt. Daarna liep het aantal terug doordat vrouwen die alleen omgang met Duitsers hadden gehad vrij kwamen. In de eerste maanden na de bevrijding was een enigszins betrouwbare telling onmogelijk geweest, mede door de vaak slordige administraties. De eerste totaaltelling – inclusief het Westen – van 15 oktober 1945 kwam uit op 96.044 arrestanten.² De autoriteiten blikten vooruit naar de winter, waardoor de kampen prominenter op de agenda kwamen te staan. Plannen om tot betere levensomstandigheden te komen door vermindering van het aantal inbewaringgestelden moesten echter onder druk van de voormalige illegaliteit en de publieke opinie worden afgeblazen.

Repatrianten en evacués

Het MG had zich grote zorgen gemaakt over enorme aantallen vluchtelingen uit Duitsland die naar Nederland zouden komen, evenals over Belgen en Fransen die via Nederland op weg naar huis wilden. Zonder dat in Londen veel woorden aan een goede taakafbakening waren vuilgemaakt, kreeg Sociale Zaken de zorg voor repatrianten in het buitenland, terwijl het MG de zorg voor het binnenland kreeg. Gebrek aan voorbereiding door Sociale Zaken voor de opvang van repatrianten aan de grens leidde tot eigen maatregelen van het MG. SHAEF accepteerde deze scheiding van taken, maar de door minister van Sociale Zaken J. van den Tempel ingestelde Regeringscommissaris

2 A.D. Belinfante, *In plaats van bijtjesdag: De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen, 1978) 110-1; L. de Jong, *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 12, 528. Zie verder Nationaal Archief 2.13.25, inv. nrs. 2502 en 2503.

voor de repatriëring kreeg met zijn civiele organisatie weinig voet aan de grond bij geallieerde commandanten. Nederland manoeuvreerde zich hiermee in een uitzonderingspositie. Repatriëring was een militaire aangelegenheid en vragen over repatrianten richtten de militairen aan het MG. Van den Tempel had niets van het MG willen weten en hield vast aan een zelfstandige rol. Minister en Regeringscommissaris slaagden er echter niet in volwaardige gesprekspartners van SHAEF te worden, terwijl zij volledig van militaire steun afhankelijk waren. Aan militarisering viel niet te ontkomen. Na waarschuwingen van SHAEF dat betere coördinatie gewenst was en uit onvrede over de gang van zaken onder de Regeringscommissaris werd het MG alsnog verantwoordelijk voor de repatriëring uit Duitsland.

Ontvangstcentra

Na de oorlog zouden teleurgestelde geluiden klinken over de opvang. Voor de repatrianten was het een ontgoocheling aan bureaucratische handelingen te worden onderworpen en zij zagen zich geen warm welkom bereid. Het MG had daar nauwelijks de middelen voor en veel improvisatie was nodig om Ontvangstcentra in te richten. Het was niet zo dat het MG geen weet van de psychologische aspecten bij terugkeer had, maar het ontbrak aan geschoold personeel en mogelijkheden om op hoogtijdagen duizenden mensen persoonlijke aandacht te geven. De opvang was zakelijk. De personen die hen opvingen waren zelf nog maar net bevrijd en konden zich nauwelijks voorstellen hoe het in de kampen was geweest. Het vertrouwde Nederland was bovendien veranderd in een leeggeplunderde oorlogszone vol verwoesting. De grote moeilijkheid was het vinden van gebouwen en middelen voor de inrichting. Met veel improvisatie en hulp van particuliere organisaties kreeg de opvang vorm. Had het MG in het Zuiden nog voorbereidingstijd, in het Oosten stonden de repatrianten eerder aan de grens dan het MG er kon arriveren. Gezien de omstandigheden wist het MG zich met twintig redelijk efficiënt functionerende Ontvangstcentra heel behoorlijk van zijn taak te kwijten. De inspecties die de SHAEF-missie in de Ontvangstcentra langs de Oostgrens uitvoerde

lieten geen negatief resultaat zien. Wat in het Zuiden in maanden nauwelijks viel te organiseren, lukte in het Oosten binnen enkele weken.



Repatriërende burgerbevolking, voorjaar 1945

Het geallieerde beleid was de miljoenen *displaced persons* zo snel mogelijk uit Duitsland te repatriëren. Dat betekende dat centra af en toe verstopt raakten. Repatrianten uit de Amerikaanse zone arriveerden veelal in Maastricht, dat een derde van alle teruggekeerden voor zijn rekening nam. Noordelijker leverden de Canadezen de repatrianten in Twente af. Repatriëringsofficieren moesten waarschuwen voor de komst van konvoien, maar door het ontbreken van verbindingen en de gescheiden organisaties werkte dat niet. Grote uitbraken van besmettelijke ziekten bleven uit, al noodzaakten gevallen van vlektyfus tot quarantainemaatregelen, die weer extra beslag op accommodatie legden. Een grote handicap was bovendien dat het merendeel van de repatrianten in het Westen woonachtig was, want dat was tot 1 juni 1945 afgesloten om eerst de voedselaanvoer op orde te krijgen en de uitbraak van besmettelijke ziekten te voorkomen. Eind april 1945 kwam de repatriëring goed op gang, om in de laatste week van mei een piek te bereiken en in augustus weer te dalen. In totaal passeerden 235.122 Nederlanders de Ontvangstcentra van het MG. De 'wild' repatriërenden, die buiten SHAEF om Nederland bereikten,

zijn niet in dit getal opgenomen. Het aantal lag daarmee uiteindelijk hoger dan verwacht.³

Verloop van de evacuaties

Een probleem in eigen land vormden evacués en vluchtelingen. Hun aantal moet ergens rond de 850.000 hebben gelegen, bijna één op de tien Nederlanders. In de loop van de oorlog hadden de Duitsers al ruim 400.000 personen geëvacueerd, vooral uit de kuststreek. Bij gevechten waren zo'n 450.000 mensen in veiligheid gebracht, deels door de Duitsers, deels door de geallieerden. Dan waren er nog de 250.000 onderduikers en de stedelingen die zich als 'hongertrekkers' op het platteland bevonden en aandacht behoefden.⁴ Het besluit tot evacuatie kwam van geallieerde commandanten en werd meestal genomen ter bescherming van de bevolking. Soms waren de besluiten ook bedoeld om de veiligheid van een militaire operatie te garanderen of gevaar voor de volksgezondheid door het onbewoonbaar raken van huizen of overbevolking af te wenden. Verplaatsing geschiedde per legertransport of per trein, bijvoorbeeld naar België omdat er in het Zuiden geen plaats meer was. Civil Affairs regelde met steun van het MG het vervoer en de verzorging onderweg. Aangekomen op de plaats van bestemming eindigde de geallieerde verantwoordelijkheid en werd de zorg een taak voor het MG, dat daarvoor het lokale bestuur en vrijwilligersorganisaties inschakelde. Er waren klachten over willekeurig uitgevoerde evacuaties waarbij sommige plaatsen meer evacués moesten herbergen dan andere, vaak omdat ze op de route lagen van vrachtwagens die van het front terugkeerden. Het duurde tot januari 1945 voordat de 'evacuatiemachine' redelijk geolied draaide.

Het MG oefende druk uit om niet te snel tot evacuatie over te gaan en dat niet over de landsgrenzen te doen. Dat bleef niet zonder resultaat, maar het aandringen werd het MG niet

steeds in dank afgenomen. De legers evacueerden immers niet lichtvaardig, omdat het voor hun logistieke organisatie een grote belasting betekende. Daarnaast toonde de bevolking weinig dankbaarheid dat zij in veiligheid werd gebracht en had zij meer oog voor de nadelen. Het verloop van militaire operaties liet zich moeilijk voorspellen en achteraf bleek niet elke evacuatie even noodzakelijk. In sommige gevallen was het een wijs besluit toch door te zetten, zoals de Canadezen deden juist voordat de Duitsers de Betuwe onder water zetten, of om de onwillige bevolking van Walcheren te dwingen van hun benarde positie op zolder te komen. Soms gaven de militairen zich gewonnen als gevaar voor de volksgezondheid niet tot maatregelen dwong, zoals in Zeeuws-Vlaanderen.

De voedselvoorziening

De voedselvoorziening en de zorg voor vluchtelingen en repatrianten vormden de hoofdmoot van het werk van het MG en Civil Affairs. Beide punten veroorzaakten in Nederland veel grotere problemen dan in Frankrijk en België. Verwacht was dat Nederland in het voorjaar zou worden bevrijd, maar dat gebeurde op een moment dat de winter voor de deur stond. Lange aanvoerlijnen, tekorten aan scheepsruimte en onvoldoende distributiemiddelen veroorzaakten moeilijkheden. Bekend was dat de aanvoer van vet en textiel ver achter zou blijven bij de behoefte. De bevolking was nauwelijks op de hoogte van deze sombere vooruitzichten en had alle hoop gevestigd op verbetering. Die kwam zelden direct. SHAEF had gewaarschuwd dat het geruime tijd zou duren voordat de aanvoer op gang kon komen, maar dat was een boodschap die weinigen hadden gehoord. Zolang de haven van Antwerpen niet open was, leidden knelpunten in het transport tot een terugloop in de rantsoenen. Het was daarom een hard gelag dat de bevrijding in eerste instantie een daling van de rantsoenen met zich meebracht. De aanvoer kwam slechts langzaam op gang en dat leidde tot verwijten over en weer tussen geallieerden, regering en MG. De geallieerden waren verantwoordelijk voor de aanvoer, het MG voor de distributie. Pas in januari 1945 was het grootste

3 Afwikkelingsbureau Militair Gezag, *Overzicht der Werkzaamheden van het Militair Gezag gedurende de bijzondere staat van beleg, 14 September 1944 - 4 Maart 1946* (s.l. s.a. [1947]) 226-31; Malcolm J. Proudfoot, *European Refugees 1939-52: A Study in Forced Population Movement*, (London, 1957) 203.

4 Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, (New York, 2000) 102; De Jong, *Koninkrijk*, dl. 10a, 529.

leed geleden nadat de geallieerden hun systeem waren gaan richten op de aanvoer van voedsel in bulk vanuit het achtergebied, in plaats van te vertrouwen op een beperkte noodvoorziening door de legers. Buffervoorraden voor een meer evenwichtige distributie waren er lange tijd niet en dat leidde tot een snelle uitputting van wat er nog aan Nederlandse voorraden was. Aanvoer kon nu via Antwerpen plaatsvinden en er was een groot aantal vrachtwagens aan het MG overgedragen voor de distributie. Maar ook toen duurde het nog geruime tijd voordat het niveau van tweeduizend calorieën per volwassene per dag, dat SHAEF als streefgetal hanteerde, was bereikt.

leidde in regeringskringen tot de vrees dat de aanvoer naar het Westen even slecht zou verlopen. Berichten over toenemende tekorten brachten de regering ertoe druk uit te oefenen op Eisenhower en Churchill om de bevolking te redden van de hongerdood. De geallieerden wilden echter niet afwijken van hun strategische doel om de Duitsers in hun eigen *heartland* te verslaan. Pas met de overwinning in zicht kreeg Montgomery opdracht een plan uit te werken voor de bevrijding van de westelijke provincies, maar veel vaart zette hij er niet achter. SHAEF was zich overigens terdege bewust van de problemen in het Westen en wanneer de aandacht dreigde te verflauwen hield premier

P.S. Gerbrandy hen wel bij de les. Vanaf november 1944 werd aan plannen gewerkt om het Westen hulp te brengen, maar de voorwaarde bleef dat die pas kon komen nadat de Duitsers het gebied hadden verlaten.

Eind april 1945 boden de Duitsers aan hulp vanuit de lucht toe te staan en Eisenhower aarzelde niet. Het voorbereidende werk dat was gedaan maakte het mogelijk op korte termijn een spectaculaire luchtoperatie uit te voeren en

de periode te overbruggen totdat voedsel per schip en over de weg kon worden aangevoerd. Dat doel werd feitelijk niet bereikt, want het duurde dagen voordat de verzwakte bevolking het gedropte voedsel wist te distribueren. Het effect van de luchtoperatie was vooral psychologisch; de omvangrijkere aanvoer van voedsel over de weg en over water, nog voor de Duitse capitulatie, was uiteindelijk belangrijker.

Een nieuwe toestand trad in op 7 mei 1945, toen de geallieerden West-Nederland konden binnentrekken. Geallieerden en MG hadden in eendrachtige samenwerking voorbereidingen getroffen om zo snel mogelijk voedsel bij de 4,3 miljoen mensen te krijgen. Van het lokale



Afvoer van een slachtoffer van de hongervinter door het Rode Kruis, Den Haag, mei 1945

West-Nederland

Toen de geallieerden in april 1945 hun opmars in Oost-Nederland voortzetten, bleek de situatie daar beter dan verwacht en waren de problemen vergeleken met het Zuiden gering. Distributie was toen het belangrijkste probleem, niet het gebrek aan voedsel. Zolang over de grote rivieren geen bruikbare spoorverbinding met het Noorden bestond, maakte dat overslag in Nijmegen en wegtransport noodzakelijk. Na korte tijd stonden de rantsoenen weer op redelijk peil en van onvrede onder de bevolking was er, anders dan in het Zuiden, geen sprake. De samenwerking tussen het MG, bestuur en voormalige illegaliteit verliep er ook soepeler. De moeizame voedselvoorziening in het Zuiden

bestuur en plaatselijke arbeidskrachten konden geen grote prestaties worden verlangd. Het door het MG ingestelde Commissariaat Noodvoorziening gaf leiding aan de voedseldistributie. Ook de Sectie Sociaal werk voor oorlogsgetroffenen en het door het MG opgezette Rode Kruis Hulpkorps, die *Relief Teams* en Medische Voedingsploegen leverden, speelden een belangrijke rol. Sociale Verbindingsgroepen verzamelden informatie over de hulp die nodig was. Het echte leed schulde achter de voordeur in de volksbuurten, waar duizenden directe hulp nodig hadden en te zwak waren om hun schamele rantsoen af te halen of gebruik te maken van de centrale keukens. In juni 1945 was het stadium bereikt dat de inspanningen van Civil Affairs en het MG konden worden teruggeschroefd. Het overheidsapparaat moest weer in staat worden geacht uitvoerende taken te vervullen en er kwam een einde aan het ingrijpen van Militair Commissarissen. De meeste Civil Affairs-detachementen staakten op 15 juni 1945 hun werkzaamheden en de door het MG opgezette organisaties werden geliquideerd. Eind juni waren 250.000 patiënten behandeld en was aan 170.600 personen met hongeroedeem extra voedsel verstrekt.

Het plan was dat de militairen zes maanden verantwoordelijk zouden zijn om de bevolking van de meest essentiële goederen te voorzien. Feitelijk duurde die periode voor het Zuiden twaalf maanden en voor het Westen vijf. Lange tijd was het voedsel dat Civil Affairs aanvoerde vrijwel het enige dat het land binnenkwam. Aanvoer voor rekening van de Nederlandse regering liet lang op zich wachten en kwam pas toen de oorlog op zijn eind liep. Het gevolg was dat de bevolking langer op karige rantsoenen moest leven en dat ook middelen voor het herstel van infrastructuur en woningen traag beschikbaar kwamen. Bij het opmaken van de balans bleken de militairen 838.516 ton voedsel Nederland te hebben binnengebracht en 356.087 ton brandstof. SHAEF voldeed daarmee ruimschoots aan zijn verplichtingen, ondanks de trage levering in de eerste maanden

in het Zuiden. De legers voorzagen daarmee in ongeveer eenderde van de Nederlandse voedselbehoefte. Voor het Zuiden ging het zelfs langere tijd om de helft en in het Westen in de eerste maanden om tweederde. Hoewel de hulp aan het Westen sterk in het oog sprong, was 70 procent van de totale hoeveelheid bestemd voor het Zuiden.⁵

FOTO: NIMH



Geallieerd voedseltransport, omgeving Ede, april-mei 1945

Economisch herstel

Het MG speelde ook een sleutelrol bij het herstel van de infrastructuur en de landbouw, het weer op gang brengen van de economie en het huisvesten van mensen in de zwaarst getroffen gebieden in Noord-Limburg en Gelderland. Het was ook het MG dat met geallieerde hulp begon met het herstel van de dijken op Walcheren en daarover de regie voerde. De achilleshiel bij het herstel van het openbare leven en de economie was de kolenvoorziening. Omdat Nederland over kolonmijnen beschikte moest het zichzelf bedruipen. De geringe productie bleek het gevolg van een complex van factoren, zoals gebrek aan materiaal, rantsoenen en vervoer en wantrouwen jegens directies. Er was weinig eenheid in de aanpak van deze problemen en het duurde lang voordat maatregelen in gang waren gezet. De SHAEF-missie verweet zowel de regering als

⁵ *Final Report of the Supply and Economics Branch, G-5/CA of the British and USFET Military Missions to the Netherlands (formerly SHAEF mission to the Netherlands)* (s.l., s.a. [1945]).

het MG niet genoeg te doen om de productie omhoog te krijgen. Het MG was geneigd de geringe productie toe te schrijven aan de sterk achterblijvende leveranties van materialen door SHAEF. Het vervoer van kolen per spoor moest om militaire redenen zoveel mogelijk beperkt blijven en blokkades van Maas en IJssel maakten vervoer over water onmogelijk. Pas in juli 1945 was er weer een redelijke hoeveelheid kolen beschikbaar, al bleef de productie ver achter bij wat gewenst was.

Terugkeer naar de normaliteit

SHAEF werd op 14 juli 1945 ontbonden. Daarmee eindigde tevens de eerste militaire fase en kwam de verantwoordelijkheid voor het bestuur weer bij de Nederlandse regering te liggen. Bij het streven de toestand te normaliseren was grote vooruitgang geboekt. Dat was, aldus de SHAEF-missie, het best mogelijke compliment voor al het goede werk dat het MG had gedaan en er zou een leemte ontstaan als het Militair Gezag verdween. De missie hoopte dat Kruls en ook zijn organisatie in de toekomst de erkenning en de waardering zouden krijgen die zij ruimschoots verdienden. Dat was niet het geval. Ondervond het MG in de eerste dagen na de bevrijding veelal wel waardering, later kwam er kritiek wanneer verbetering de mensen te langzaam ging. Ook ministers waren weinig behulpzaam geweest door vanuit Londen beloften te doen zonder die te kunnen waarmaken. Later werd kritiek op het MG deel van de wens tot beëindiging van het Militair Gezag, want de bevolking zag zich na de Duitsers niet graag opnieuw door militairen geregeerd. Naarmate de situatie zich stabiliseerde werden plaatselijke autoriteiten mans genoeg geacht de problemen op te lossen, al konden zij zonder militaire hulp weinig uitrichten.

Ondanks alle uitgebreide voorbereidingen was de normalisatie in de eerste periode in het Zuiden een moeizaam proces, te meer omdat er vanuit Brussel en met gebrekkige verbindingen moest worden gewerkt. In Noord-Brabant en Limburg had het ontbroken aan hartelijke samenwerking met de illegaliteit, in het Noorden was dat aanmerkelijk soepeler verlopen.

In het Noorden verliep de bevrijding van hele provincies in snel tempo, waar die in het Zuiden bij stukjes en beetjes haar beslag had gekregen. Het MG kon nu vanuit de provinciale hoofdsteden functioneren en gebruikmaken van het civiele bestuursapparaat zoals dat bij de opzet was voorzien. Het MG beschikte toen over meer personeel en dat had de nodige ervaring opgedaan. Daarnaast was de planning realistischer dan de vele aannames waarvan men in Londen noodgedwongen had moeten uitgaan. Bij de planning en uitvoering van de hulp aan het Westen had het MG laten zien wat het werkelijk waard was. De aankondiging van de eerste naoorlogse minister-president W. Schermerhorn dat het Militair Gezag, behalve voor enkele taken, op 1 september 1945 zou worden beëindigd, ontving de bevolking met vreugde. Nadat vaststond dat het zich geen blijvende positie zou verwerven, keerde de stemming zich weer ten gunste van het MG. De bevolking begon zich af te vragen of de regering en incompetenten organen wel in staat waren het werk over te nemen.

Opheffing van het MG

Het proces van liquidatie van het MG had meer voeten in de aarde dan verwacht. De chaos in het land was nog groot en een overhaaste beëindiging van de taken zou die hebben versterkt. De pas gezuiverde ministeries hadden

Om juridische redenen werd het bestaan van het MG langer gerekt dan de organisatie zelf noodzakelijk achtte

niet in alle gevallen de instrumenten om taken over te nemen. Sommige activiteiten rond de nasleep van de oorlog waren immers nieuw, terwijl departementen streden over de vraag wie welke taak op zich moest nemen. In september 1945 kwam het kabinet Schermerhorn-Drees tot het inzicht dat veel overheidsorganen de medewerking van het MG nog niet konden missen. Ook de regelgeving was nog niet op orde, zodat het bestaan van het MG om juridische redenen langer werd gerekt dan de organi-



Afscheid van generaal mr. H.J. Kruls als commandant Militair Gezag, Haarzuylens, maart 1946

satie zelf noodzakelijk achtte. Pas op 4 maart 1946 werd de Bijzondere Staat van Beleg beëindigd en kwam formeel een einde aan het bestaan van het MG. Kruls schreef:

'Aan het M.G. werd verweten, dat het zo lang bestaan heeft. A qui la faute? Het M.G. heeft steeds met grote ernst er naar gestreefd zichzelf overbodig te maken, maar zijn vele en omvangrijke arbeidsterreinen moesten dan toch door een ander worden overgenomen en het zoeken naar instanties, die in staat en bereid waren de M.G.-taak over te nemen, was voor de regering en het M.G. zelf een niet eenvoudige opdracht. Ondanks de gemaakte fouten en ondanks de vele critiek durf ik met stelligheid mijn overtuiging uit te spreken, dat het M.G. er steeds naar gestreefd heeft om te dienen en in een der moeilijkste periodes van onze geschiedenis het Nederlandse volk en Nederland een grote dienst heeft bewezen. Slechts weinigen hebben een helder inzicht in datgene, wat het M.G. gedaan heeft om zijn grote door de regering en geallieerde legerleiding verstrekte opdracht uit te voeren'.⁶

⁶ Overzicht der werkzaamheden van het Militair Gezag, xxxi.

FOTO NIMH

Tot slot

Nederland had gekozen voor een omvangrijk militair gezagsapparaat met vergaande bevoegdheden. Voor de *Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945* was de vraag of het Belgische stelsel – een beperkt apparaat met voornamelijk liaisonsaken – niet meer voordelen had kunnen opleveren. De Belgische regering kon echter dadelijk naar Brussel terugkeren en werken in een land dat na enkele dagen vrijwel geheel bevrijd was. België kende geen grote verwoesting en de regering kon er beschikken over een bestuursapparaat dat beter intact was gebleven dan het Nederlandse. Ook de planning van het MG had zich gericht op het

leggen van contacten met de Haagse departementen en bestaande instellingen om de werkzaamheden in goed overleg in te vullen.

Was die mogelijkheid er gekomen, dan had het MG meer het karakter van een liaisonfunctie gehad. Nu was er geen andere keus dan het MG ten volle van zijn uitgebreide bevoegdheden gebruik te laten maken. De gefaseerde bevrijding van Nederland en de door zuivering deels onthande bestuurskracht, die daardoor op nationaal en provinciaal niveau nauwelijks bruikbaar was, stelden het MG voor enorme en onverwachte organisatorische problemen. Door de voortdurende oorlogsomstandigheden veranderde het karakter van het MG noodgedwongen. De Nederlandse regering was machteloos zolang Nederland gevechtszone bleef en zij kon weinig anders doen dan zich vanuit Londen verlaten op het apparaat van het MG. Wat ooit was gezien als een gezag voor een interimperiode van enkele weken, drukte anderhalf jaar zijn stempel op het Nederlandse openbare leven. Achteraf mocht Nederland zich gelukkig prijzen dat het over een dergelijk gezagsapparaat met uitgebreide bevoegdheden beschikte. ■